

Osmanlı Basınında Klasik İktisat'ın Yansımaları: John Stuart Mill Biyografisi¹

Reflections of Classical Economics In The Ottoman Press: Biography of John Stuart Mill

Metehan ŞAHİN¹ Türker ŞİMŞEK²

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Doktor Öğretim Üyesi

² Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Profesör

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi çeşitli fikir hareketlerinin ortaya çıkışı ve bu fikir hareketlerini temsil eden yayınların sayısındaki artışla Osmanlı basın hayatının önemli bir evresini teşkil etmektedir. Yayınların belirli görüşlere yönelik olması ve mevcut gazete, dergilerden farklı konuları ele alması, 1908 sonrasındaki yılların, fikir gazeteciliğinin bir örneği olarak sayılmasına zemin hazırlamıştır. Amacı birtakım soru veya konuları saptayarak toplumun gündemine getirmek olan fikir gazeteciliği, bu sorun veya konuları belirli bir görüş ışığında açıklayarak bilinçlendirme görevini yerine getirmiş kabul edilmektedir. Nitekim Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı basınının, ülke dışında meydana gelen olaylardan halkı haberdar etmek, faydalı bilgileri sunmak ve geniş kitlelerin eğitim seviyesinin yükseltilmesinde yardımcı olmak gibi görevleri üstlendiği bilinmektedir. Basın yayın faaliyetleri arasında gazetecilikle beraber dergi yayıncılığı da büyük bir ehemmiyeti haiz olup; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini göstermeye başlamıştır. Osmanlı gazete ve dergilerinde yayımlanan biyografik eserler ise, tek başına bir tarih yazımını ifade etmese de, kullanılmadığında tarih yazımını bir yönden eksik bırakacağı düşünülen mühim birer kaynak hüviyetindedir.

Yapılan çalışmada, Klasik İktisat'ın II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınındaki yansımalarının izlenmesi, milli iktisat ve sosyalizm gibi alternatif iktisat düşünce akımları karşısındaki yerinin belirlenmesinde mevcut literatüre katkı sunulması amaçlanmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için II. Meşrutiyet yıllarında Batıcılık ve Batılılaşma fikir akımının yayın organlarından biri sayılan İctihâd Mecmuası'nın 1908-1920 arasındaki sayılarında yer alan biyografi türündeki yazılar tetkik edilmiş; Mümtazzade Nureddin tarafından kaleme alınan John Stuart Mill biyografilerine rastlanılmıştır. Klasik İktisat düşüncesinin önemli simalarından birini konu edinen biyografiler, Osmanlı'daki yerleşik iktisat düşüncesine karşı ileri sürülen liberal ekonomik politika uygulamalarının İmparatorluk vatandaşları tarafından nasıl tanınmaya çalışıldığına tespiti bakımından önemli görülmektedir. İctihâd Mecmuası'nın 1913 yılının Ağustos ve Eylül sayılarında neşredilen yazılarda Mümtazzade Nureddin, ünlü iktisatçının terbiye ve tahsiline dair birtakım anekdotların yanı sıra, siyaset, iktisat ve içtimaiyat hakkındaki fikirlerine ilişkin malumatını paylaşmaktadır. Başka bir yazısında ise Mümtazzade, Mill'in "Hürriyete Dâir" isimli eserindeki efkâr-i mahsûsasını analiz etmektedir

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Basını, Klasik İktisat, John Stuart Mill.

Abstract

The last years of the Ottoman Empire, especially The Second Constitutional Era constitutes the important period of Ottoman press when the various movements of thinking appeared and the number of publications represent to this movements increased. The publications intended for specific ideas and adressed different issues then current newspapers and journals have prepared the ground that the years after 1908 are accepted as an example of opinion journalism. Opinion journalism, whose purpose is to identify some questions or issues and bring them to the agenda of the society, is considered to have

¹ Bu çalışma 26-27 Mayıs 2023 tarihlerinde Sivas'ta düzenlenen Ekonomi, Finans ve İşletme Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuştur.

*Sorumlu yazar: metehan.sahin@gop.edu.tr

fulfilled the task of raising awareness by explaining these in the light of a certain view. As a matter of fact, it is known that after the announcement of the Tanzimat Edict, the Ottoman press took on tasks such as informing the people about the events taking place in outside of country, providing useful information and helping for raise the education level of large masses. Among the media activities, journal publishing has a great importance along with journalism; It started to show itself in the Ottoman Empire from the second half of the 19th century. Although the biographical works published in Ottoman newspapers and magazines do not express a historiography on their own, they are important sources that are thought to leave the historiography incomplete in a way if not used.

The aim of the study is to contribute to the existing literature by tracing the reflections of Classical Economics in the Ottoman press during the Second Constitutional Period and determining its position in relation to alternative economic thought movements such as national economy and socialism. To achieve this goal, biographical writings published in *İctihâd* magazine, one of the media outlets of the Westernization and Westernizing ideas during the Second Constitutional Period, between 1908 and 1920, were examined. Among these writings, biographies of John Stuart Mill, written by Mümtazzade Nureddin, were found. Biographies focusing on one of the key figures of Classical Economics are considered important in terms of identifying how liberal economic policy practices, proposed in opposition to the established economic thought in the Ottoman Empire, were being understood to the Empire's citizens. In the articles published in the August and September 1913 issues of *İctihâd* magazine, Mümtazzade Nureddin shares anecdotes about the famous economist's upbringing and education, as well as his views on politics, economics, and sociology. In another article, Mümtazzade analyzes the original opinions of Mill's work titled "On Liberty".

Keywords: Ottoman Press, Classical Economics, John Stuart Mill.

Atif için (how to cite): ŞAHİN, M., ŞİMŞEK T., Osmanlı Basınında Klasik İktisat'ın Yansımaları: John Stuart Mill Biyografisi. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (2024);4(2), 146-157

1. Giriş

Bir ülkede basılı halde yayımlanan her çeşit eseri ifade eden matbuat kavramı, Arapça matbû kelimesinin çoğulu olup, daha ziyade gazete ve dergiler gibi süreli yayınlar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla matbuatın en önemli ve en verimli iki kolundan biri gazetecilik, diğeri dergicilik olarak görülmektedir (Ayyıldız, 2003: 119-120). Ancak bu iki kavram sıklıkla karıştırılan ve birbiri yerine kullanılan olgulardır. Her ne kadar temel işlevleri insanlara haber ulaştırmak olsa da, iki yayın aracının teşekkülleri bakımından önemli ayrımlar söz konusudur. Bu ayrımlardan ilki, yayın aralığı ile ilgilidir ki, gazeteler genellikle günlük olarak; dergiler ise, daha geniş bir zaman aralığında neşredilmektedir. Dergicilik faaliyetlerinde zaman probleminin olmaması doğru insan, doğru zaman ve doğru yöntemler üzerinde durulmasını kolaylaştırmakta ve içerik itibarıyla dergilerin, konuları daha ayrıntılı biçimde incelemesine olanak sağlamaktadır (Yapar Gönenç, 2005: 25).

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek gazetecilik gerekse dergiciliğin ya da genel anlamıyla matbuatın kuruluşu ve yaygınlaşması, belirli aşamaları takip etmiş ve birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Basın-yayın faaliyetlerinin temel aracı olan matbaanın Osmanlı ülkesine giriş tarihi, ilk gazetenin çıkarıldığı 1831'den çok önceye ulaşsa da; İmparatorluk'taki basın hayatı, sınır komşularına, Batılı ülkelere ve kendi topraklarında yaşayan gayr-i Müslim tebaaya göre geç başlamıştır (Benek, 2016: 28). Johannes Gutenberg'in ilk baskı makinesini bulmasından yaklaşık iki asır sonra, 1665 yılında *Journal des Scavans* (daha sonraki adıyla *Journal des Savants*) isimli dergi Paris'te yayımlanmış; Osmanlı'da ilk dergi, tıbbi konuları içeren ve 1849 senesinde çıkarılan *Vaka-yi Tıbbiye Dergisi* olmuştur. 1850 itibarıyla Osmanlı'da 31 adet süreli yayının bulunduğu, fakat bunların önemli bölümünün Fransızca, İtalyanca ve Bulgarca gibi yabancı dillerde basıldığı göz önüne alındığında, *Vaka-yi Tıbbiye*'nin ilk Türkçe dergi olması, bu husustaki önemini biraz daha artırmaktadır (Varlık, 1985: 113).

Bahse konu gelişmeler, Türk basın tarihinde dergiciliğin oldukça gecikmeli bir şekilde ortaya çıktığını gösterse de; bu durum, Türk dergiciliğinin gazete yayıncılığından daha az önemli olduğu anlamına gelmemektedir. Zira dergiler, eski tabiriyle mecmualar, Tanzimat'la beraber Batı'ya dönük fikir ve düşüncelerin kısa sürede memleket dâhilinde yerleşmesine ve çok farklı konuları daha derinlemesine ele alarak halkın bilim, sanat, felsefe ve kültür sahalarındaki bilgisinin artmasına vesile olmuştur (Barış

ve Saliya, 2015: 250). Osmanlı'daki ilk dergiler, Tanzimat Fermanı ile birlikte başlayan Batı'ya yönelişin bir uzantısı sayılmıştır. İmparatorluk Batı'nın bilim ve tekniğiyle ilgilenmiş; dergiler de imkânları ölçüsünde Batı'daki bilimsel ve teknik gelişmeleri tanıtan yazılara yer vermiştir (Toprak, 1984: 13). İlerleyen süreçte belirli bir konuya eğilim artmış, hatta sektörel dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. 1860'lı yılların sonuna gelinirken çocuk, kadın, eğitim, ekonomi, tıp, fikir ve mizah gibi alanlarda dergiler yayımlanmış; 1870 ve sonrası bu tür dergi örneklerinin arttığı yıllar olmuştur. Bir yandan Osmanlı dergilerindeki çeşitlilik fazlaşmış, diğer yandan da dergilerin yayın içeriği zenginleşmiştir (Demir, 2016: 99). 1864 senesinde Türk basınında bir ilki ifade eden ve yayıncılık faaliyetlerinde olumlu hava yarattığı öne sürülen Matbuat Nizamnamesi neşredilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında III. Napolyon'un hazırlattığı Fransız Basın Kanunu'nun temel alan nizamname, gazete çıkarma, devretme, cevap hakkı kullanma gibi hususları düzenlemiş, mevcut durumda daha serbest hareket eden yabancı dildeki basın ile Türkçe basın arasında eşit şartlar tesis etmeyi amaçlamıştır (Kahraman, 2003: 122). 4 Nisan 1908'de Kanuni Esasi'nin basın hürriyetine ilişkin 12. Maddesi değiştirilerek "*Matbû'ât kânun dâiresinde serbesttir. Hiçbir vechile kable't-tab'i teftiş ve mu'ayeneye tâbi' tutulamaz.*" hükmü geçerli kılınmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından tedvin edilen ve yine Fransız Basın Yasası kaynaklı olan 1909 Basın Kanunu ise, 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi yerine geçmiştir. Yeni kanunla beraber gazete çıkarmak için hükümete beyanname verilmesi yeterli kabul edilerek izin sistemi terk edilmiştir (Özgen, 2002: 145). 23 Temmuz 1908'i takip eden iki ay içerisinde 200'den fazla gazete imtiyazı alınmış, gazetelerin baskı adedi 2 binden 50 bine kadar yükselmiştir. Yaklaşık on yıl boyunca, 607'si ilk üç yılda olmak üzere toplam 918 gazete ve dergi yayımlanmıştır (Topuz, 1973: 103-105). Osmanlı basını, hemen her fikir ve konudan gazete-dergilerin yayımlandığı; basın-yayın faaliyetlerinin İstanbul merkezli olmaktan çıkarak Anadolu'nun diğer bölgelerinde öne çıktığı yeni bir devreyi yaşamıştır.

Yapılan çalışmada amaç, Klasik İktisat'ın II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınındaki yansımalarının izlenmesi, milli iktisat ve sosyalizm gibi alternatif iktisat düşünce akımları karşısındaki yerinin belirlenmesinde mevcut literatüre katkı sunulmasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve özellikle II. Meşrutiyet yıllarında kamuoyu tarafından tartışılan fikir akımları iktisadi yönleriyle değerlendirilmektedir. İkinci bölümde Klasik İktisat düşüncesinin önde gelen isimlerinden John Stuart Mill'i konu edinen biyografi yazıları analiz edilmekte; daha sonra ise sonuç ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Klasik İktisat düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu basınındaki yansımalarının takip edilebilmesi için II. Meşrutiyet yıllarında İmparatorluk'taki Batıcılık-Batılılaşma fikir akımının yayın organlarından biri kabul edilen İctihâd Mecmuası'nın 1908-1920 arasındaki sayılarında yer alan biyografi türündeki yazılar tetkik edilmiş; Mümtazzade Nureddin tarafından kalem alınan John Stuart Mill biyografilerine rastlanılmıştır. Kendisi hakkında gerek döneminde neşredilen yazılarda gerekse sonraki araştırmalarda pek fazla bilgi bulunmayan Mümtazzade Nureddin, İctihâd Mecmuası'nda da yalnızca Mill biyografilerinin yayınlandığı sayılardaki yazılarıyla dergi sütunlarında yer almıştır. Yazar, İctihâd'ın 14 Ağustos 1913 tarih ve 74 numaralı sayısındaki Hayât-ı A'zam: Con Istuart Mill – Hayâtı, 18 Eylül 1913 tarih ve 79-2 numaralı sayısındaki Con Istuart Mill – Efkârı başlıklı yazılarında ünlü iktisatçının terbiye ve tahsiline dair birtakım anekdotların yanı sıra, siyaset, iktisat ve içtimaiyat hakkındaki fikirlerine ilişkin malumatını paylaşmaktadır. Aynı mecmuanın 25 Kasım 1913 tarih ve 81 numaralı sayısındaki yazısında ise Mümtazzade, "Hürriyete Dâir" isimli eseri ekseninde Mill'in ekonomiden ziyade siyaset ve felsefe konularında öne sürdüğü fikirlerini analiz etmektedir.

2. Son Dönem Osmanlı Basınında İktisadi Fikirler

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet yılları, siyasal ve toplumsal sorunların yanı sıra düşünsel bakımdan da bunalım dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bunalım dönemleri, tehlikeler ve fırsatlar barındıran büyük riskler taşımakta; eski değerlerin ve alışkanlıkların tartışılmasını, sıkıca muhafazasını ya da yeniden inşasını gerektiren koşulları ortaya çıkarmaktadır. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi de, sayılan özellikleri bünyesinde barındırması itibarıyla Türk düşünce tarihinin dikkate değer dönemlerinden birini teşkil etmektedir (Gündüz, 2007: 49). Bu dönemde edinilen tecrübelerin, yeni siyasal, düşünsel geleneklerin ve gerçekleştirilmek istenen reform hareketlerinin, tüm yönleriyle kendisinden sonraki dönemi etkilediği belirtilmektedir. İçerisinde bulunan olumsuz koşullardan devletin nasıl kurtarılacağı sorusuna, düşünürler ve bürokratlar tarafından farklı yanıtlar verilmesi, birbirinden ayrı fikir akımlarının doğmasına olanak sunmaktadır. Fikir akımlarının gelişme imkânı bulduğu alan, gerek meşrutiyetin hazırlanmasında gerekse icrasındaki yeri ve oynadığı rolü bakımından, zamanın akla gelen en mühim özelliklerinden biri olan basındır (Kalsın, 2014: 201-202). Fikirlerin sistemli ve bilimsel olmaya gayret eder biçimde basına yansıdığına tanık olunan bu evrede, söz konusu çabalara daha ziyade dergi sütunlarında tesadüf edilmektedir. Başka bir deyişle, gazeteler günlük siyasi çekişmelerle dolup taşarken; dergiler bir anlamda kitapların Batı toplumlarında yerine getirdiği işlevi üstlenmektedir (Koloğlu, 1992: 57). Yusuf Akçura'nın üç tarz-ı siyaset başlığı altında incelediği İslamcılık, Osmanlıcılık,

Türkçülük ile birlikte Sosyalizm (Solculuk) ve Batıcılık, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlardaki sorunlara dair çözüm önerileriyle Osmanlı basınındaki tartışmaların konusu haline gelmektedir.

İslamcılık düşüncesinin en önemli yayını, Ebül'ulâ Zeynelâbidin ile H. Eşref Edip tarafından kurulan ve ilk sayısı 27 Ağustos 1908 tarihinde neşredilen Sırât-ı Müstakîm olarak görülmektedir. Yazarları arasında Mehmet Akif Ersoy, İsmail Hakkı Manastırlı, Yusuf Akçura, Tâhirülmevlevî ve Ahmet Hamdi Akseki gibi tanınan isimlerin yer aldığı mecmua; Avrupalıların nasıl gelişip ilerlediklerini anlamak, Batı medeniyetinden alınması gereken tarafları belirlemek ve İslam ahlakî dâhilinde fikir, sanat ve ticaret bakımından ilerlemeyi sağlayacak esasları incelemek hedefini taşımaktadır. Dergi sütunlarında İslam dünyası neden geriledi, İslam terakkiye engel midir, Müslümanlar nasıl kalkınabilir, İslam toplumunun ilerlemesi için ihtiyaç duyulan usul ve esaslar nelerdir gibi sorulara cevap aranmaktadır (Efe, 2009: 251-253). İmtiyaz sahiplerinden birinin ayrılması üzerine dergi, H. Eşref Edip sahipliğinde Sebîlürreşâd adıyla varlığını sürdürmüştü; Osmanlıca yayın hayatı 1925 yılında sona ermiştir. Her ne kadar İslamcılık ideolojisinin temsilcisi olma vasfının Balkan Savaşları sonrasında öne çıktığı savunulsa da, mecmuanın ilk yıllardan itibaren mevcut fikri yapısının Osmanlı halkları arasında birliği ve eşitliği, dünya Müslümanları arasında kültür birliğini, kardeşliği ve dayanışmayı öneren bir görünüm sergilediği ifade edilmektedir (Karataş, 2009: 115-117). İslamiyet ile Türkçü düşüncüyü bağdaştırma amacı taşıdığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından finanse edildiği belirtilen İslam Mecmuası, İslami düşüncüyü millet kavramıyla ele almış; İslamiyet'in sosyal yönü ve fonksiyonlarına dair meselelere vurgu yapmıştır. İslamiyet'in terakkiye mani olmadığını dile getirildiği dergide milli iktisat ve sermaye konuları işlenmiş, yabancı sermayeye karşı milli sermaye görüşü desteklenmiş ve Osmanlı girişimciliği özendirilmek istenmiştir (Çavdar Karatepe, 2001: 53-54). 1908-1912 yılları arasında haftalık olarak yayımlanan Beyânü'l-Hak, söz konusu dönemin İslamcılık düşüncesine mensup bir başka dergisidir. Başyazarlığını belirli süreliğine Ali Fuat Başgil'in yaptığı dergide, Ahmet Muhtar Paşa, Rıza Tevfik ve İbnülemin Mahmut Kemal gibi dönemin ileri gelen bazı yazarları bulunmakta; din, tasavvuf, felsefe ve edebiyat konularında yazılar neşredilmektedir. Bu fikri çerçeveye içerisinde basılan mecmualardan diğeri ise, Şeyhülislamlık makamının resmi yayın organı hüviyetini haiz Cerîde-i İlmiyye'dir. Henüz ilk sayısında medreselerin nasıl islah edileceği üzerinde duran mecmua, fetvaların, iradelerin ve medreselerle şer'î mahkemelere ilişkin yazıların sunulduğu sayılarıyla yayın hayatını 1922 yılına kadar devam ettirmiştir (Varlık, 1985: 122). Cerîde-i Sûfiyye, Cihân-ı İslâm, el-Medâris, gibi yayın organlarının da temsil ettiği, İmparatorluk'un son yıllarındaki İslamcılık akımının II. Meşrutiyet'e kadar genellikle Avrupa nüfuzuna karşı direnç geliştirme gayreti içerisinde olduğu; meşrutiyetin ilanından sonra Türkçülük ve Batıcılık ideolojilerinin sosyal ve siyasi birtakım tezlerine cevap verme amacı taşıdığı ileri sürülmüştür. Diğerleri arasında Mahfil, Muhibbân, Medrese İ'tikâtları, İ'tisâm, Hayrû'l Kelâm ve Kelime-i Tayyibe gibi mecmualar zikredilmiştir (Gündüz, 2007: 33).

Osmanlıcılık tasavvurunun, esasen Devlet-i 'Âliyye'nin kuruluş felsefesinde yer aldığı; daha somut biçimde II. Mahmud'a atfedilen "*Ben teba'amin Müslümanını câmi'de, Hıristiyanını kilisede, Mûsevî'sini havrada farkedirim, aralarında başka bir fark yoktur.*" ifadesinde temel ilkelerini barındırdığı dile getirilmektedir. Devletin kuruluş ve yükselme dönemlerinde bir sorun teşkil etmeyen bu ideoloji, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra "*Osmanlı*"nın tanımı noktasında problem oluşturmaya başlamıştır (Acar, 2019: 417-418; Özcan 2007: 485). Ortaya çıktığı Tanzimat Dönemi'nden, Birinci Dünya Savaşı öncesine kadarki süreçte üç evreden geçtiği savunulan Osmanlıcılık ideolojisi, birinci evrede dinler arasında; ikinci evrede ise, farklı etnik gruplar arasında eşitliği amaçlamıştır. Üçüncü evrede Yeni Osmanlılar, herhangi bir dine veya etnik unsura dayalı ayırım yapmayan, vatandaşlık temelli bir Osmanlı kimliği geliştirmeyi hedeflemişlerdir (Yetim, 2008: 76). Ancak böyle bir kimlik oluşturmanın zorluğu, savaşlar, toprak kayıpları, toplumun çeşitli kesimlerinde gözlemlenen huzursuzluklar gibi nedenlere bağlı olarak zamanla gözden düşen Osmanlıcılık, yerini Türkçülük düşüncesine bırakmıştır.

Türkçülük fikri, II. Meşrutiyet yıllarında İslamcılık ile Batıcılık arasındaki uzlaşmayı ulusçu ideoloji çatısı altında sağlamaya çalışan bir düşünce olarak telakki edilmiştir. Bu fikir hareketi, 1908'in sonlarına doğru kurulan Türk Derneği çevresinde gelişmiş, sonraki süreçte Türk Yurdu Dergisi ve Türk Ocağı kurulmuştur. Başta Ziya Gökalp olmak üzere Genç Kalemler yazarlarının Türk Ocağı'na katılmaları ve Türk Yurdu Dergisi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden destek görmesiyle beraber Türkçülük, cemiyetin yarı resmi politikası haline gelmiştir (Toprak, 1985a: 128). Türk Yurdu Dergisi'nin yönetici ve yazarlarından biri olan Yusuf Akçura'nın, mecmuanın amaçlarını sıraladığı yazısında özellikle iki madde iktisadi konulara bakışa dair önemlidir. Buna göre,

... 3- Risalede, Türklerin tanışmalarına, iktisat ve ahlakça yükselmelerine ve malumat-ı fenniyece zenginleşmelerine hizmet eden mevzular en ziyade yer alacak, siyaset bunlardan sonra gelecektir.

... 5- Risale, Osmanlı Devleti iç siyasetinden bahsederken, hiçbir siyasi fırkaya taraftarlık etmeyecek, ancak Türklüğün, Türk unsurunun siyasi ve iktisadi menfaatlerini müdafaa edecektir. Türk unsurunun menfaatlerini müdafaa ederken, muhtelif unsurlar arasında ihtilaflara sebep olmaktan kaçınacaktır (Akçuraoğlu, 1928: 437-438).

Türkçülük akımı, Selanik'teki Genç Kalemler ile İstanbul'daki Türk Derneği, Türk Yurdu haricinde Halka Doğru ve Türk Sözü gibi dergilerde de işlenmiştir. Bahse konu dergilerde, Ahmet Ağaoğlu, Ali Canip Yöntem, Halide Edip Adıvar, Hamdullah Suphi Över, Fuat Köprülü, Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp imzalarına rastlamak mümkündür (Koloğlu, 1992: 57). Halka Doğru mecmuasının 5 Haziran 1913 tarihli 7. sayısındaki Ahmed Muhiddin tarafından kalem alınan yazıda, milli himaye politikasını uygulamayan milletlerin, yabancılara verdiği her kuruşun kendi milli servetini azalttığı; yabancı milletlerden alışveriş devam ettikçe kendi vatandaşlarının sanat ve ticaretinin mahvolacağı savunulmaktadır. Bu nedenle ilk adım olarak, henüz hangi milletten alışveriş yaptığına dikkat etmeyen halkın, kendi milletinden olanlarla iktisadi münasebetlerini geliştirmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Demir, 2014: 335-336). İttihatçıların yarı resmi yayın organı kabul edilen İktisadiyat Mecmuası, Türklerin Alman ulusunu kendisine örnek almasını; Almanların Friedrich List'ine benzer şekilde Türklerin de milli iktisatçıları olması gerektiğini öne sürmektedir. Zira dergideki hâkim fikir bakımından, 19. yüzyıl liberalizmi artık geçerliliğini yitirmiş; başka bir deyişle List'in milli iktisadı Smith'in liberal iktisadına üstün gelmiştir. Ulus devletin inşasında devlet iktisadiyatı kaçınılmaz olduğundan, mecmuaya göre devlet iktisadi hayata müdahil olmalıdır (Toprak, 1985a: 129).

Sosyalizm, yabancı ülkelerdeki sol eylemlerin de etkisiyle Osmanlı son döneminde, İmparatorluk'ta görülmeye başlanan bir diğer fikir akımıdır. İmparatorluk'ta ilk sosyalist gazete, Boykotaj Cemiyeti tarafından haftalık olarak yayımlanan ve liberal bir sosyalizmi savunan Gâve'dir. Bu gazetenin sosyalizm anlayışı, işçiler ile eşraf ve sermaye sahiplerini uzlaştırmaya gayret eden, Batı kapitalizmini reddeden, İttihat ve Terakki Derneği'ni kutsal sayan, Padişah ve hilafet taraftarı bir sosyalizm şeklinde nitelendirilmiştir (İnuğur, 2005: 327). Hüseyin Hilmi ve arkadaşları 1910 Şubatı'nda, sosyalizm düşüncesini Osmanlı ülkesinde tanıtmak, bu fikri çerçevenin farklı meselelerini yaşadıkları topraklarda da tartıştırmak ve yaygınlaştırmak gayesini taşıyan İştirak Dergisi'ni yayımlaya başlamıştır. Dergi yazılarında en fazla öne çıkan konunun işçi (amele) sınıfı meselesi olduğu ifade edilmiştir. Çıkarılan sayılarda işçilerin kendi durumlarını anlattıkları yazılara da yer verilmiş; örnek olaylar ve hatta şiirlerle desteklenerek işçilerin genel anlamda sınıf bilincine sahip olmaları amaçlanmıştır. Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri kararlarıyla birkaç kez kapatılan İştirak'ten sonra aynı sosyalist çevre tarafından İnsaniyet, Sosyalist ve Medeniyet isimli yayınlar neşredilmiştir (Kalsın, 2014: 213-215). İştirak'in yeniden yayımlanmasına izin verilmesiyle birlikte İnsaniyet Gazetesi, ikinci sayısında okurlarına "... *îcâbında yine çıkmak üzere şimdilik bil-ihiyâr ta'til-i neşriyyât*" ettiğini duyurmuş; Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı Sosyalist Gazetesi de aynı şekilde sadece iki sayıyla yayın hayatını sonlandırmıştır. Bu süreçte çıkarılan Medeniyet ise, Divan-ı Harp yargılamalarının yanı sıra, işçi sınıfı ve sosyalizmin ne olduğuna dair yazıları yayımlarken; 19 Aralık 1910 tarihli ikinci sayısının ardından kapatılmıştır (Özhazinedar, 2023: 70-82). Sosyalizmin topluma ne kazandıracacağı İştirak sütunlarında ziyadesiyle tartışılmış, bu sistemin "... *herşeyden evvel 'umûmî bir musâvât*" tesis edeceği savunulmuştur. Eşitlik ilkesiyle beraber ortak mülkiyet, uluslararası alanda birliktelik ve kısacası insanoğlunun çekmekte olduğu tüm sıkıntıların çözümü Sosyalizmin getirileri arasında sayılmıştır (Tekin, 2002: 180-181).

Batıcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkışından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşünsel miras olarak intikaline kadar geçen süreçte yeni boyutlar kazanmış; bazen ılımlı bazen de toplumsal yaşamın geleneksel kültür öğelerini eleştiren ve karşısına çıkan biçimde takip edilmiştir. Sözcük anlamıyla da, Batı'yı her konuda örnek almak isteyenler kastedilmiştir (Mardin, 1991: 11). Batıcılık kavramı, asrileşme, çağdaşlaşma ve modernleşme gibi kavramlarla da ifade edilmiş; Batılılaşma, II. Mahmud döneminden sonra tek kurtuluş yolu olarak benimsenmiştir. Temelde Batıcılar, Batı'nın eğitim, hukuk, siyaset, ordu ve diğer bazı kültür kurumlarını aktarma yolunu seçmişlerdir. Tanzimat Dönemi'nde Batılılar tarafından "şark terakki edemez" inancına karşı "edebilir, etmelidir" yanıtını, din alanında reformu öngörerek veren Batıcılık düşüncesinin; II. Meşrutiyet döneminde "devleti kurtarmak" için dinin sekülerizasyonunu sağlayan, pozitivist anlayışa uygun bir çözüm önerisi sunduğu belirtilmiştir (Taş ve Göksüçukur, 2019: 474-477). Batılılaşma, kimi Batıcılara göre Türk Milleti'nin bekasıyla ilgili bir sorun, ülkeyi kurtuluşa, ilerilik ve gelişmişlik merhalesine ulaştıracak yegâne yol olarak görülürken; kimilerince de Batı kulluğu, yabancılaştırma veya düzenin yabancılaştırılması olarak kabul edilmiştir. Yine Batılılaşma "*geri kalmış toplumların aydınlarının, kendi toplumlarının kalkınamaması karşısında ilerlemiş toplumları yüksek görmekten gelen aşağılık duygusunu hafifletmek için yapıştıkları bir hayal, bir toplumsal sakatlığın aydınla arasında nükseden bir görüntüsü*" biçiminde de tanımlanmıştır. Söz konusu tanımlamalarda dikkati çeken iki husus, daha iyi bir yaşam için Batı'ya ihtiyaç duyulması ve Batı'dan bazı şeylerin alınmasıdır. Fakat neyin, nasıl alınacağı ve nelerin alınmayacağı Osmanlı düşünürlerini birbirinden

ayırana ana faktör olmuştur (Gündüz, 2007: 35). Hilmi Ziya Ülken Batıcıları dört sınıfa ayırmıştır: Bunlardan ilki, Tanzimat'ın ana öğretisi olan Osmanlıcılık fikrine inanan ve Osmanlı halkını meydana getiren çeşitli, din, mezhep ve milliyetleri batıcı, kalkınmacı olarak ortak bir zeminde buluşturmaya isteyenlerdir. İkinci grup, kabahati Osmanlı toplum yapısında bulup Prens Sabahattin gibi Anglosakson toplum yapısını yerleştirmek isteyenler; üçüncü grup ise, Servet-i Fünûn ve Ulûm-u İktisâdiyye ve İctimâiyye Dergileri etrafında bir araya gelen pozitivistlerdir. Son grupta, İctihâd Dergisi sahibi Abdullah Cevdet gibi daha radikal düzeyde Batı hayranı olanlar yer almıştır (Akşin, 1997: 97-98). Daha çok bir edebiyat dergisi olarak bilinen Servet-i Fünûn Mecmuası, İstanbul'da Nikolaidis Efendi'nin yayımladığı Servet Gazetesi'nin bir eki olarak, 27 Mart 1891 tarihinden itibaren Ahmet İhsan Tokgöz tarafından neşredilmiştir. Sonraki yıllarda Edebiyât-ı Cedîde, Fecr-i Âtî ve Millî Edebiyat gibi çeşitli edebî çevrelerin yayın organı olarak 25 Mayıs 1944'e kadar yayın faaliyetini devam ettirmiştir. Edebi yönüyle öne çıktığı zaman dilimleri haricinde, bilimsel meseleler, teknolojik gelişmeler, eğitim, tıp ve iktisat konularını işleyen metinler dergi sütunlarında yer bulabilmiştir (Göçer ve Çetin, 2017: 205). Ulûm-u İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası ise, Mardin (1985)'in deyişiyle Türk siyasî İntelligentsiasına mensup olanların çıkardıkları yayınlarda yer almayan, iktisadi düşünce hususundaki eksikliği giderecek şekilde ve II. Meşrutiyet sonrasında hayli kuvvet kazanan liberalizmin sözcülüğünü yapmak üzere Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik ve Cavid Bey sahipliğinde yayımlanmaya başlamıştır. "Serbesti" kelimesinin tılsımlı tonu sayesinde iktisadi konulara tatbikini kimse yadırgamamış; dergi, sosyalizme tam manasıyla muhalif bir tavır takınırken, Osmanlı'nın kapalı ekonomik yapısından uzaklaşılması zaruretiyle önemle savunmuştur.

Abdullah Cevdet tarafından çıkarılan İctihâd Mecmuası, daimi ve değişmez prensip olarak Batıcılık ve Batılılaşma olgusuna sıkı sıkıya bağlı bir başka yayın organıdır. Bir Jön Türk yayını olarak derginin, 1904-1905 yıllarındaki ilk dokuz sayısı Cenevre'de, 1906-1908 arasındaki 10-23. sayıları Kahire'de ve 1911'den 1932'ye kadar geçen süredeki 24-358. sayıları İstanbul'da yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Batıcıların başlıca yayın organı haline gelen İctihâd, mecmuayı çıkaranlar arasında, Balkan Savaşlarından sonra meydana gelen bir tartışma nedeniyle bölünmeye de tanık olmuştur. Batı'nın bütün yönleriyle kayıtsız ve şartsız kabul edilmesini isteyen Abdullah Cevdet ile bu görüşe karşı çıkan Celal Nuri arasındaki tartışma, tam Batıcılar ile kısmi Batıcılar şeklinde ifade edilen iki yeni grubu ortaya çıkarmıştır (Polat, 2000: 446-447). İctihâd'ın savunduğu görüşler, derginin İctihâd'ın Müdür-i Fikirleri başlıklı yazısında Fransızca ve Osmanlıca olarak paylaşılmış ve bunlardan bazıları şöyle ifade edilmiştir:

- ❖ Şahsî, ma'şerî, siyâsî istiklallerin de anası iktisâdî istiklaldir.
- ❖ Sermâye ve sa'y yekdiğerine mütekâbilen hürmet itmeli ve mütesâniden yaşamalıdır. Bunlardan birinin istibdâdı, 'aynı zamanda, hem müstebidi hem istibdâdedeyi harâb ider.
- ❖ Sermâye ve sa'yin yekdiğerine karşı vaz'iyetleri bir manivelada kolun ve nokta-i istinâdın vaz'iyetleri gibidir.

İctihâd Mecmuası'na göre toplumsal anlamda geri kalmışlığın önemli sebeplerinden biri de iktisadi gerilik olup, bundan kurtulmak için zenginliğe ulaşmanın gerekliliği gündeme getirilmelidir. Devletin ekonomik çöküş içerisinde bulunması, iç ve dış borçların gittikçe büyümesi, alınan borçların gerektiği gibi kullanılmaması, gümrüklerin doğru şekilde işletilememesi ve ticaretin çağdaş usullere göre yapılmaması toplumsal gelişmeyi birinci derecede engelleyen unsurlar olarak sayılmıştır (Gündüz, 2007: 83). Böylece Klasik İktisat, Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı dönemleri gibi, savaş ekonomisi politikalarının henüz uygulamaya egemen olmadığı bir ortamda; birçok Osmanlı düşünürü ve bunların neşrettikleri yayınlarla İmparatorluk'un son dönemindeki milli iktisat ve sosyalizm gibi alternatif iktisat politikası önerileri arasında yerini almıştır.

3. Biyografik Bir Deneme: John Stuart Mill

Son dönem Osmanlı basınında tartışılan fikirler dikkate alındığında, iktisadi anlamda en önde yer alan iki akımın Klasik İktisat ile Milli İktisat olduğu anlaşılmaktadır. Aslında Klasik İktisat öğretisi, Tanzimat'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda gündeme gelmiş; dönemin idareciler tarafından benimsendiğinden, ticareti kısıtladığı düşünülen engeller kaldırılmış ve yeni imzalanan ticaret sözleşmeleriyle dış ticarete serbestiyet geçerli kılınmıştır. Yaşanan mali sıkıntılar, klasik iktisat uygulamalarına eleştiriler getirse de II. Meşrutiyet'in ilanının toplumda aynı özlemi pekiştirdiği ileri sürülmüştür. Benzer bir ifadeyle, Jön Türk devriminin siyasal liberalizmi iktisadi anlamda da birtakım beklentileri gerektirmiş; zira İttihat ve Terakki'ye destek veren tüccarın serbestiyetten yana olduğu kaydedilmiştir (Toprak, 1985b: 635-636). Klasik İktisat Düşüncesi, okullardaki ders kitaplarının referans kaynağını oluştururken; Osmanlı düşünürleri arasında da liberalizmi anlamaya ve anlatmaya yönelik daha somut adımlar atılmış, daha önce zikredilen mecmualar başta olmak üzere, gazete ve kitaplarla Klasik İktisat'a dair eserler

yayımlanmıştır. Nitekim Mümtazzade Nureddin tarafından, İctihâd Mecmuası'nın 74, 79-2 ve 81. sayılarında yayınlanan John Stuart Mill'e ait biyografi denemeleri bu hususta dikkate değer birer örnektir. Yazar bu metinlerde, öncelikle John Stuart Mill'in çocukluğuna, eğitimine ve ileriki yaşlardaki hayatına dair bazı gelişmeleri kaleme almış, genel olarak Mill'in tüm fikirlerini incelemeye gayret etmiş, Hürriyete Dâir isimli eserindeki düşüncelerine ayrıca yer vermiştir.

Mümtazzade'nin Hayât-ı A'zam: Con Istuart Mill - Hayâtı başlıklı ilk yazısı, 20 Mayıs 1806 tarihinde Londra'da dünyaya gelen Mill'in, babası James Mill'e minnettarlığını ifade eden sözleriyle başlamıştır:

“Ben bir şey yapmağa muvaffak olmuş isem, o muvaffakiyetimi sa’ir birçok şerâit ve ahvâl-i mes’ûdeden sarf-ı nazar pederimin bana vermiş olduğu terbiyeye medyûnum. Benliğimi teşkil iden bu terbiye sâyesinde mu’âsirinime nisbetle rub’ asr kadar bir zaman kazanmış olmak gibi bir kâr temin idedim.” (Nureddin, 1913a: 1638)

Yazarın deyişiyle James Mill, çocukluk dönemini çevreleyen hususi şartların ve hallerin çocukta ilk alışkanlıkları, bu ilk alışkanlıkların da asıl karakteri ve huyu (tabiatı) oluşturduğuna inandığını aktarmıştır. Dolayısıyla James Mill'e göre, çocuk ve hatta cenin ilk hissetmeye başladığı andan itibaren mizacı teşekküle başlamakta ve o zaman meydana gelen alışkanlıklar bütün tabiata hükmedecek derecede sağlamlaşmaktadır. Baba Mill, çocuklarının ruhuna sağlam karakteri aşlamak, zekâlarının gelişimini temin etmek için değişmez bazı kişisel fikirlere sahip olup; oğluna vereceği manevi terbiyenin tatbikini tayin etmiş ve ona uygun şekilde hareket etmiştir. John Stuart Mill'in, Yunancayı öğrenme ve Yunan Klasiklerini okumayla başlayan eğitimi, Latince eserlerle devam etmiş; on üç yaşına geldiğinde iktisat bilimine dair araştırmalarda bulunmuştur:

“Istuart Mill hem ‘aklen, hem ilmen pederinin şiddetle nezâreti altında; ve onun ta’yîn itdiği muharrik-i tekâmülü ta’kiben büyüdü. Efkâr-ı ‘alîyye ve ‘amel-i necîbe ile meşbû’ bir nesim-i irfân içinde ve dâima yüksek zekâlarla hâl-i temasda bulundurularak tekemmül itdi. Henüz hadd-i bülûğa varmadan pederinin müntesib bulunduğu Hind Kumpanyası'na dâhil oluşu medâr-ı ma’îşetini temin ve teshîl itmiş olduğundan bu sayede öyle fırsatlarda intihâz itdiği zihnini körletmemekle berâber nazar-ı im’ânına ciddi tecrübeler arz, binâ'en-'aleyh bütün hayâtını en ‘âlî mülâhazât-ı mücerredeye hasr ve tahsis idabiliyordu. Bu çocuk ‘ömrünün ilk safhasında hâriku'l-âde bir tarz-ı terbiyeye münkâd bulunmuşdur ki bu keyfiyyet bi'l-hâssa zikra şâyân bir tecrübe-i mahsûsa teşkil ider.

“Tufûliyyeti ihâta iden şerâit-i husûsiyye ve ahvâl u zurûf çocukda i'tiyâdâd-ı ibtidâiyyeyi ve bu ilk ‘âdetler de insanın seciyye-i asliyyesini ve mizâcını teşkil ider. Binâ'en-'aleyh çocuk ve hatta cenin hissetmeğe başladığı andan i'tibâren mizâc teşekküle başlar; ve o zaman husûle gelen i'tiyâdâd artık bütün a'dât-ı sâireye tahakküm idecek derecede kavî olur.” i'tikâdında bulunan Ceyms Mill çocukların ruhuna metânet-i mizâc ifâza itmek; zekâvetlerinin neşv ü nemâ ve inkişâfını temin eylemek için ta'kîbi icâb iden lâ-yetegayyer bazı efkâr-ı şahsiyyeye mâlik idi; ve oğluna vereceği terbiyenin, riyâzet-i ma'neviyyenin tarz-ı tatbikini bi't-ta'yîn öylece hareket itdi.

Daha henüz üç yaşında iken, çocuk, Rum elif-bâsını öğrenmiş; sekiz yaşında iken (Herodot'u), (Siropedi'yi)², (Sokrat'ın Muhâzarât'ını), (Lusiyan'ın³ bir kısmını), (Isocrates'in ad Demonium ve ad Nicoclem'ini), (Platon'un altı diyaloğunu) ..ilh.. metn-i aslîlerinden okumuşdu. Bu yaşta küçük kız karındaşına ta'lîm vesîlesiyle Latinceyi de öğrenmeğe ve (Hume), (Gibbon), (Hooke), (Rollin), (Millar) gibi ağırbaşlı müverrihinin İngiliz Hükümeti hakkında mülâhazât ismindeki âsârı tetebbu'a başladı.

Sekizden on iki yaşına kadar Latin müellifleri arasında (Virjil)⁴, (Horas)⁵, (Feder)⁶, (Sallust)⁷, (Ovid)⁸, (Terens)⁹, (Çiçeron)¹⁰, (Lukros)¹¹ hemen tamamen; Rum müelliflerinden de (Homeros), (Sofokles), (...), (Aristofan)¹², (Ksenefon)¹³, (Demostin)¹⁴, (...), (Lizyas)¹⁵, (Theokrit)¹⁶, (...), (Polip)¹⁷, (...) gibi mühim adamları kâmilten okumuşdu; Aristo'nun İlm-i Belâgât'ini münhasır bir plan dâhilinde tertîb ve

² Cyropaedia

³ Lucian

⁴ Publius Vergilius Maro

⁵ Horace

⁶ Phaedrus

⁷ Gaius Sallustius Crispus

⁸ Ovidius

⁹ Terentius

¹⁰ Cicero

¹¹ Titus Lucretius Carus

¹² Aristofanes

¹³ Xenophon

¹⁴ Demosthenes

¹⁵ Lysias

¹⁶ Theocritus

¹⁷ Polybius

telif eylemişti. Müte'âkiben cebîri, hendeseyi, cebîr-i a'lâyı, hesâb-ı tefâzüliyi tahsil eyledi ve bunları kendi kendine öğrendi.

On bir ile on iki arasında tarihini telif ve bunda meşrutiyet mesâilini münâkaşa itmiş ve Roma'nın demokratlarına tarafdarlık göstermiş idi. Yine bu yaşda mantık ilmini ve 'ameliyyat-ı zihniyye kâ'idelerini tahkîke koyuldu.

On üç yaşında ilm-i iktisâd üzerine öyle mükemmel tettebbu'âtta bulundu ki pederi bile bilâhare iktisâda dâir yazdığı eserde oğlundan istifâde itmiştir. Bu ilk eser-i iktisâdîsinde de Con Istuart Mill; Adam Smith'i tenkîd itmişti. Bu derece sarp bir meşgale-i zihniyenin bu çocuk üzerinde vehim netîceler göstermemesi üstadın da, talebenin de ne kadar hâriku'l-âde bir bünye ve mizâca mâlik olduklarını isbât ider. Bu kadar şiddetli bir ta'lîm ve terbiyeye münkâd idilmiş olduğundan dolayı Con Istuart Mill 'ömrü oldukça kendi kendini tebrîkden fariğ olmamış ve o terbiye sâyesinde dimağına fevka'l-âde bir kudret-i 'akliyye iddihâr idebilmiştir." (Nureddin, 1913a: 1638-1639)

Skousen (2014), bazı yorumcuların iddia ettikleri gibi John Stuart Mill'in hiç hobileri ve arkadaşı olmadığını söylemenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Mill piyano çalmakta botaniğe ilgi duymakta ve dış ülkelere seyahat etmekten hoşlanmaktadır. Hayatının 1840'lar ve 1850'lerdeki dönemleri haricinde sık sık sosyal ortamlarda bulunmuştur. Bununla beraber John Stuart Mill'in yetiştirilme tarzının, onu sinirsel bir çöküntüye uğrattığını da kaydetmiştir. Bu kötü zamanlarda okumaya başladığı William Wordsworth'un eserleri, karamsar ruh halinden kurtulmasında etkili olmuştur. Mill otobiyografisinde bu etkiyi "Marmontel'in Hatıraları adlı eserde kahramanın babasının ölümü, ailenin zor zamanları ve kendisin henüz bir çocukken, onların kaybettikleri her şeyin yerini alacağına dair aniden hissettiği ilhamı anlatan bölüme geldim. Bu sahne ve duygular üzerime çöktü ve gözyaşlarına boğuldum. İçimdeki tüm duyguların ölü olduğuna dair düşüncenin baskısı gitti. Artık umutsuz değildim: Bir tahta ya da taş değildim." sözleriyle dile getirmiştir (Mill, 1969: 99). Daha sağlıklı ve mutlu bir yaşam için Mill'in hayatındaki dönüm noktalarından diğeri de Harriet Taylor ile evliliğidir:

"Hayât-ı hakîkiyyeye temâs ide ide Istuart Mill tab'ındaki huşuneti yavaş yavaş ta'dîl eyledi. Ve bi'l-hâssa Fransızca bir kitâb kendisini tedâviye başladı. (Marmontel'in Hâtîrâtı), bu kitâbda bir nokta Istuart Mill'i heyecâna getirebilmişti. Ve bir gözyaşı ile vicdânına tahakküm iden kâbus ızdırâbı def' idebildi. (Wordsworth)un eş'ârını okumaktan haz duydu. Ve bu şi'rlerden his itdiği mehâsin-i tabîatî sâkîtâne temâşa itmekte hakîki ve daimi bir zevk vardır. Galiba fazla zihin yoğunluğunun tesiriyle olacak, Stuart Mill 'asabi haller geçirmişti. Şüphesiz ki bu hastalıktan sonra kurtuldu. Fakat; ara sıra ye's ve kederden kendini kurtaramıyordu. Bu gibi ihtilâcat ve metâ'ib 'asabiyyeden hemen kâmilîen halâs olmasına sevdiği bir kadın sebep olmuştur; Madam Taylor. Bu kadını tamam yirmi sene samîmî olarak sevmişti. Hâlbuki kadının kocası da vardı. Gerçi bu muhabbet her dürlü şüpheden berî ve saf ise de iki ruhun bu rabîta-i samîmîyyesini sû-i tefsîr itmek isteyenler de olmamış değildir. Her ne ise kadın dul kaldı. (Mill) onu tezevvüç itdi. (1851)

Feylesof hâtîrâtında bu husûsa dâir şu mülâhazâtı kayd itmiştir: "Bu felâketden bence aksâ-yı sa'âdet olan maksadı istihsâle hiçbir mâni' yok idi. Binâ'en-'aleyh Madam Taylor; Madam Mill oldu. Yedi buçuk sene bu sa'âdet ile bahtiyâr yaşadım." Şu satırlara da bakınız: "Madam Taylor 'ömrümdede görüb tanıdığım insanların her veçhile en ziyâde şâyeste-i tahsîn olanı idi; hikmet ve kiyâset 'itibârîyle bence mu'teber olan timsâl-i kemâle en ziyâde yaklaşılan o idi. Zekâsı öyle hâriku'l-âde bir cihaza benzerdi ki mülâhazât-ı felsefiyyenin en yüksek tabakâtından olduğu gibi hayât-ı ruz-merrenin en 'âdî, en küçük husûsatında dahi muhâfaza-i kemâl iderdi. Ruhü rakîk ve ateşîn, fesâhati ve belâgati mükemmel idi. Eğer kadınlara meslek-i siyâsî açık olsaydı; şübhe yok ki bu kadın insâniyyetin e'âzımı arasında en 'âlî bir mevki' tutardı. 'Adl ve hakkâniyet kendisinde bir hâcise-i fitriyye idi. Bugün ve sonra benim eserlerimi ve beni her kim yâd iderse, düşünürse unutmasın ki bu eserler bir kişinin değil üç kişinin -maksadı baldızdır- mahsûl-ü fikridir." diyor." (Nureddin, 1913a: 1640)

Evliliklerinden önceki süreçte de Bayan Taylor ile olan arkadaşlığı Mill'in düşüncelerinin gelişiminde etkili sayılmış; ünlü iktisatçı onu, en mükemmel düşüncelerimin esinleyicisi olarak nitelendirmiştir. Hatta klasik önermeleri yeniden analiz etme ve politik iktisadı, insanlığın çoğunluğu için daha iyi bir gelecek vaat eder şekilde tekrar formüle etmesinde, Taylor'un kendisi üzerindeki katkısının son derece büyük olduğuna inanmıştır (Barber, 2007:116). Mümtazzade Nureddin'e (1913) göre, her ne kadar Bayan Taylor, Mill'in yazdığı o mühim eserlere bir harf bile ilave etmediğini öne sürse de;

"Bu kadın olmasaydı Istuart Mill belki bu kadar mes'ûd bir 'ömr geçiremez, ilk demlerinde fikren zebunu olduğu ye's ve elem içinde harab olarak o 'âlî insâniyyeti mahrûm eyleydi.

... Anlaşıyor ki bu kadının kadr-şinâsılığı, şefkati, hürmeti sâyesinde mes'ûd ve bahtiyâr yaşamak ile (Mill) o güzel eserlerini yazabilmiş ve ancak o sâyede yazabilmiştir. Belki kadın bile mühim bir fikir virmemiştir. Fakat muhakkak ki ... feyzini rengini, râyihasını viren nûr gibi tesir itmiştir. Fakat bu mes'ûd hayât Mill'in didiği gibi ma'a't-te'essûf yedi buçuk sene devam itmiş, ve en evvel kadın Fransa'da vefât itmiş; Comtat Venaissin'de defn olunmuştur. Büyük Feylesof zevcesinin; mezarına

[1640] [1641] "Dünyada bunun gibi birkaç dâne daha vicdan ve 'akl sâhibi insan olaydı; bu toprak bekleyüb ümîd itdiğimiz yer olurdu." sözlerini hakk itdirmiştir." (Nureddin, 1913a: 1640-1641)

James Mill'in arkadaşı Jeremy Bentham, John Sturt Mill'in fikri gelişiminde müessir şahıslar arasında yerini almıştır. Diğer bir deyişle, James Mill üzerinde de etkili olan Bentham ve Benthamcı faydacılık öğretisi, fazlasıyla mekanik ve nicelleştirilemeyecek duygulara kapalı bir sistem olarak John Stuart Mill'in düşüncelerine tesir etmiştir. Zamanla yaptığı çağırışının zayıflığını fark etse de, özgürlük duygusunu başlangıçta Benthamcı çerçeve içerisinde anlamlandırmaya çalışmış; Thomas Macaulay'ın, babası James Mill'e eleştirilerini okumasının ardından birçok konuda fikirleri değişmiştir (Özsoy Somuncuoğlu, 2023: 185-186). Mümtazzade, Con Istuart Mill - Efkârı başlıklı yazısında bahse konu süreci şu sözlerle ifade etmiştir:

"Bir taraftan Utilitarisme'in müessisi olan Bentham, Feylesof'un pederine ve dolayısıyla kendisine şiddetle icrâ-yı tesîr itdiği gibi diğer taraftan da Rikardo fenn-i iktisâddaki keşfiyyât ve nazariyâtıyla o dâire-i efkârâ tasallut itmiş buunuyordu; ve bu iki büyük adamın harîm-i ülfetine henüz pek çocuk iken vâsıl olan Mill; şüphesiz bu tesirâtdan âzâde kalamamışdı. Bi't-tabi' bidâyet-i emrde Mill'de de Bentham, Rikardo ve babası Ceyms Mill gibi Batısaliste'lik tasavvuru yâ'ni taharri-i hakikatde zamanımız hükemâsı gibi tecrübeye iktidâ ideceklerine ma'kûlâtı esas ittihâz ve ahkâm-ı mücerrededen istidlâlen birçok hakâyık-ı cüz'iyeye istintâc eylemek fikri meşhûd oldu ki hikmet-i siyâset hakkındaki efkâr ve mülâhazâtı bunu isbât ider. Fakat böyle hâriku'l-'âde bir dehâ aşk ve şevk ile taharri-i hakikate koyulunca şübhesiz ağıyarı olan kapuda ile'l-ebed ri'âyet-kâr kalamayacağından Istuart Mill'de de bir vesîle bu efkârının tasmîmine bir zemin fırsat hazırladı. O vesîle de muharrir ve müverrih meşhûr (Lord Makaulay)'ın Feylesof'un pederine hikmet-i hükümet hakkındaki efkâr-ı mahsûsasından dolayı itirazâta başlamasıdır.

Lord -siyâset ve ictima'iyâtın hendese gibi 'ulûm-ı mücerrededen olmadığını bi-hakkın ihtâr; ba'de't-tecrûbe ve istikrâ Induction beyân-ı fikr ve mülâhaza idilmesi lüzumunu iddi'â iderek ezberden bir takım düstûr beyân itmekdense; cem'iyet-i beşeriyey ve müessesâtını tetebbu' itmek icâb ideceğini- ileri sürmüştür. Buna karşı Genç Mill: ortaya atılarak babasının haysiyet-i fikriyyesini müdâfa'aya kalkışdı. Fakat bu namuslu, genç mütefekkir çok zaman geçmeden anladı ki Lord Makaulay'ın bir dereceye kadar ve esâsen hakkı vardır. Fi'l-hakîka siyâsiyyat 'ilm olmak itibâriyle hendeseye benzemez. Lâkin sırf fûn-ü tabiiyye gibi müşâhede ve tecrûbe üzerine müessir bir 'ilm de değildir. Çünkü ondaki maksatlar sırf âmâl-i insâniyyeden ibâret; ahval ve zurûfa; şurût-ı ma'îşete, terakkiyât-ı fikriyyeye ve tekâmül-i hissiyâta göre değişebilir şeyler olduğundan az çok his ve itikâda tâbi' ba'zı mâhiyât kabilindendir ki birer düstûr-u mücerred şeklinde zabt u kayd ve ifâde olunabilir- işte tedkikâtıyla bu neticeyi elde iden Mill; hem babasının hem de Lord'un efkârını red itmiş ve ikisinin de fevkünde bir nazariyye-i hükümet düşünmüştür. Bununla beraber maksad-ı ahlâki ve gâye-i hayatiyye itibâriyle yine (Utilitarisme)je tarafdâr görünür ki bu noktada da ayrıca kendisinin 'azîz dostu olan Spenser'in tenkidâtına uğramış ve aralarında gâyet nazikâne münâkaşalar geçmiştir." (Nureddin, 1913b: 1751)

Mümtazzade, Doğu Hindistan Şirketi'nin Londra'daki merkezinde çalışmasının yanında bir dönem İngiliz Parlamentosu'nda görev yapan Mill'in yalnızca bir yönüyle değerlendirilemeyeceğini; yaptığı araştırmalar, analizler ve yayınladığı eserlerle onun hem bir filozof, hem ekonomist hem de politik konularda bilgi, siyaset felsefecisi olarak telakki edilebileceğini savunmuştur:

"...Fikr ve 'ilminden ve bi'l-hassa iktisâdiyatdaki vukûfundan istifâde etmek isteyen İngiliz milletinde bu zâtı parlamentoya meb'ûs göndermek arzuları uyanarak Feylesof da ma'a'l-memnûniyye kendisini bu cereyâna tevdi' itmişdi. Parlamentoda bulunduğu zamanlar vâki' olan münâkaşâtda Mill'den dâima reyî sorulur; o da virdiği cevabları sırf dâire-i nazariyyeye hasr ider ve tatbikât-ı idâriyyesine gelince işi erbâbına bırakırdı.

Bu zâtı üç nokta-i nazardan telâkki idebiliriz ki üçünde de mevki' ve haysiyet itibâriyle mütefekkirin insâniyyetin birinci sınıfında bulunuyor; feylesof, oikonomist, hakîm-i siyâsî. Bu üç nokta-i nazarlarında da Mill; mükemmel bir tahlilci "analist"dir; ya'nî hâdisât ve efkârı inceden inceye tahlil itmekde hâriku'l-'âde bir nüfûz-ı nazar sahibidir. Ve bu kâbiliyeti 'ömrünün sonuna kadar muhâfaza itmiştir." (Nureddin, 1913b: 1751)

Klasik İktisat geleneğinden aldığı ve muhafaza ettiği birçok şey bulunan Mill, herhangi bir sistemi iktisadi özgürlük düzeni olarak benimsemektense, kendi özgürlük anlayışını çeşitli ekonomik sistemlerin faydalı yönlerini değerlendirmek amacıyla kurmuştur. Yaşadığı dönemde geçerli fikir akımlarından biri olarak sosyalizmden etkilenmiş; sosyalizmi inceleyerek, modern kapitalist iktisadi düzlemin adaletsizliklerini gidermek amacıyla gayret göstermiştir. Bir yandan liberalizm düşüncesinin savunucusu ve Klasik İktisat'ın halefi olarak görülebilirken; bilhassa hayatının son senelerinde sosyalist öğretilere eğilim göstermiştir (Bayram, 2014: 11-13). Mill'in düşünce dünyasında, klasik iktisattan sosyalizme doğru seyreden gelişmeler Mümtazzade'nin yazılarında şöyle tasvir edilmiştir:

“Mill, hukûk-ı şahsiyye da’vâsına girişüb de hürriyet-i şahsiyyeyi müdâfa’aya koyulmazdan akdem bir sû-i tefehhüm ihtimâlini men’ etmek tekayyüdünde bulunarak (... benim burada mevzû-i bahs ideceğim hürriyet; hürriyet-i ictimâ’îyye ve medeniyyedir. Ya’nî heyet-i ictimâ’îyyenin bir şahıs üzerine meşrû’ bir sûrette icrâ edebileceği nüfûzun, kontrolün mâhiyyet ve hudûdunu ta’yîn etmek meselesidir. Yoksa insân kendi nefsinde her vech ile harekete muktedir midir?.. Fitraten hür mü yaratılmışdır? Yâhûd her yaptığı, her işlediği şeylerde esbâb-ı mücbireye teba’iyyet zarûretiyle mi hareket ider?.. Bu meseleyi burada kat’iyyen mevzû-i bahs itmiyorum; diyor ve anlatıyor ki kendisinin münâkaşa ideceği hürriyet meselesi sırf siyâsî bir nokta-i nazardan ve ancak o zeminde tettebbu’ idilecek bir meseledir...” (Nureddin, 1913c: 1792)

“Fenn-i iktisâdda efkârının aynı tekâmüle tâbî’ olduğu görülür. Evveleri Klasik Ekonomistler gibi düşündüğü halde sonraları ‘âdetâ sosyalizmin hudûduna kadar yürümüş ve bu husûsda ekânim-i i’tikâdiyyesinin mâhiyeti hakkında münekkidi tereddüde düşürmüştür. Lâkin şurası şayân-ı dikkatdir ki o büyük iki cild teşkil iden kitâb-ı iktisâdinin ba’zı yerlerinde sosyalizmi okşayan Mill; efrâd-ı beşeriyyeye karşı cemâ’atin hakkını, nüfûzunu teslim itmişken bilâhare ferdin masûniyyet hukukunu da’vâ iderek tarafınca muvâzeneyi tesis için (Hürriyete Dâir) nâmındaki kitâbı yazmış ve bu kitâbında serd olunan mütala’ât-ı muhikkâya bakılırsa –hürriyet-i şahsiyyeyi sa’âdet-i beşeriyye ve ictimâ’îyyede esas olarak telâkki eylemiştir.

İktisâdiyât hakkındaki eser-i mühimi bugün ekser vücuh ile belki eskimiş bir kitâbdır; fakat birçok mülâhazâtı ve ahkâm-ı esasiyyesi hâlâ mu’teberdir.” (Nureddin, 1913b: 1751)

Yazıların devamında John Stuart Mill’in, Aristoteles’in mantığı, Sir William Hamilton’un felsefi fikirleri üzerindeki incelemeleri hakkında bilgiler paylaşılmış; Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler başlıklı kitabından hareketle hükümet sistemleri hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

4. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde, özellikle II. Meşrutiyet yıllarında basın-yayın faaliyetleri, hukuki zemini uygun hale getiren düzenlemeler vasıtasıyla önemli bir gelişme kaydetmiştir. Fikir gazeteleri ve mecmualarıyla, çeşitli düşünce akımları kamuoyuna tanıtılmış; birçok mütefekkir hakkında bilgiler sunan biyografiler hem iktisat tarihi kaynağı hem de bir iktisadi düşüncenin toplum nezdindeki itibarını tespite imkân sağlayan eserler olarak ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmada analiz edilen Mümtazzade Nureddin isimli yazarın İctihad Mecmuasının 74, 79-2 ve 81. sayılarında yayınlanan biyografi denemelerinde, John Stuart Mill’in çocukluğu, terbiye ve tahsilinin yanı sıra siyaset ve iktisada dair düşüncelerinden bahsedilmiştir. Mill’in iktisadi konulara dair görüşlerinin, Doğu Hindistan Şirketi’nin Londra’daki merkezinde uygulamayla bulunduğu, İngiliz Parlamentosu’ndaki görevi sırasında politika haline dönüştüğü belirtilmiştir. İktisadi düşünce sisteminde Mill’in, Klasik İktisat’tan Sosyalizm’e doğru yaşadığı kişisel tecrübeler, Mümtazzade’nin dikkatini çeken konulardan biri olmuş ve onun iktisat ilmine dair eserlerinin önemini vurgulamıştır.

Mümtazzade Nureddin tarafından kaleme alınan J. S. Mill biyografilerini, II. Meşrutiyet’in ilk yıllarındaki etkisini Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde kaybetmeye başlayan Klasik İktisat fikrinin, milli iktisat ve sosyalizm gibi alternatif iktisat politikaları arasında varlığını koruduğuna dair göstergelerden biri saymak mümkündür. Özellikle milli iktisat düşüncesinin devletin iktisat politikası uygulamalarına yön verdiği bir dönemde Mümtazzade, liberal iktisat akımının önde gelen temsilcilerinden J. S. Mill’i her yönüyle tanıtarak, bu fikir akımının kamuoyu tartışmalarında canlılığını korumasına imkân tanımış görünmektedir. Batı toplumlarında kitapların yerine getirdiği öne sürülen halkı haberdar etme, bilgilendirme işlevini Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde dergilerin üstlendiği bir dönemde, Klasik İktisat’ın anlatılmasına ve anlaşılmasına mütevazı bir katkı sağlandığı söylenebilmektedir.

Kaynakça

- Acar, Ü. (2019). Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 23(2): 413-424.
- Akçuraoğlu, Y. (1928). *Türk Yılı 1928*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Akşin, S. (1997). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Ayyıldız, E. (2003). Matbuat. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 28, ss. 119-121). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Barber, W. J. (2007). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Metropol Yayınları.
- Barış, T. ve Saliya, D. A. (2015). Osmanlı Fikir Hayatında Felsefi Bir Çaba: Felsefe Mecmuası. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16(29): 249-262.
- Bayram, Y. (2014). J. S. Mill'in Liberal Düşünce Geleneği İçindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*. 49(1): 1-17.
- Benek, M. K. (2016). Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4(6-7): 27-39.
- Çavdar Karatepe, T. (2001). İslâm Mecmuası, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (C.23, ss. 53-54). İstanbul: İSAM.
- Demir, K. (2014). *Osmanlı'da İktisadî Dergicilik*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2016). Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849-1923. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (9): 71-112.
- Efe, A. (2009). Sebülürreşâd, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (C. 36, ss. 251-253). İstanbul: İSAM.
- Göçer, K. ve Çetin, C. (2017). Servet-i Fünûn Dergisindeki İktisada İlişkin Makale ve Yazıların Açıklamalı Bibliyografyası (1891-1928). *Turkish Studies*. 13(3): 201-234.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- İnuğur, M. N. (2005). *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Kahraman, A. (2003). Türk Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 28, ss. 121-125). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Kalsın, B. (2014). II. Meşrutiyet'te Fikir Gazeteciliği: Sırat-ı Müstakim, İştirak, İctihad ve Türk Yurdu. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(12): 199-218.
- Karataş, C. (2009). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koloğlu, O. (1992). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi III* içinde (ss. 618-634). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mill, J. S. (1969). *Autobiography of John Stuart Mill*. New York: Columbia University Press.
- Nureddin, M. (1913a). Hayât-ı A'zam: John Stuart Mill - Hayâtı. *İctihâd*. 4(74): 1638-1641.
- _____ (1913b). John Stuart Mill - Efkârı. *İctihâd*. 4(79-2): 1751-1752.
- _____ (1913c). Con Istuart Mill'in "Hürriyete Dâir" Eserindeki Efkâr-ı Mahsûsası. *İctihâd*. 4(81): 1792-1794.
- Özcan, A. (2007). Osmanlıcılık, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (C. 33, ss. 485-487). İstanbul: İSAM.

- Özhazinedar, T. (2023). Osmanlı'nın Sol Basını İştirak, İnsaniyet, Medeniyet ve Sosyalist Gazeteleri. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*. 6(9): 42-95.
- Polat, N. H. (2000). İctihad, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (C. 36, ss. 251-253). İstanbul: İSAM.
- Somuncuoğlu, S. Ö. (2023). John Stuart Mill'in Bilimsel Yöntem Kavrayışına Genel Bir Bakış. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*. (20): 184-196.
- Özgen, M. (2002). *Gazetecinin Etik Kimliği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi.
- Taş, K. ve Göksüçukur, B. (2019). Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din. *Dini Araştırmalar*. 22(56): 463-488.
- Tekin, Y. (2002). Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket" İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 57(04): 171-184.
- Toprak, Z. (1984). Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı. *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)* içinde (ss. 13-54). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- _____ (1985a). II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 1* içinde (ss. 126-132). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1985b). II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi II1* içinde (ss. 635-640). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topuz, H. (1973). *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Varlık, B. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 1* içinde (ss. 112-125). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yapar Gönenç, A. (2005). Dergicilik ve Gazetecilik Arasındaki Ayrım. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. (22): 25-28.
- Yetim, F. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçite Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (18): 71-84.